

Людмила Сорочук

Українська фольклорна традиція в цивілізаційному контексті: сучасне потрактування

У статті розглянуто питання трансформації та функціонування фольклорної традиції в контексті цивілізаційного розвитку. Досліджується культурне надбання наших предків та форми побутування українського фольклору в сучасному житті.

The article deals with the transformation and functioning of folklore tradition in the context of Civilization development. The cultural heritage of the Ukrainians and the forms of existence of Ukrainian folklore in modern life are also studied.

Розмаїтим і донині недостатньо вивченим є світ народної культури. Поза сумнівом, найвагомішим пластом етнокультури залишається усна народна творчість. Упродовж віків усні фольклорні тексти злилися з обрядодіями в неповторну гармонійну цілісність й віддзеркалюють життя та світосприйняття наших предків. Фольклорна традиція, трансформуючись, донесла сучасним поколінням інформацію про світогляд праукраїнців. Глибоко змістовні свята, традиції та звичаї розкривають багатогранність духовного життя наших пращурів та репрезентують ментальність українців. У контексті дослідження народних звичаїв Леся Храплива-Щур влучно зазначає: «Стародавні українські звичаї настільки гарні, змістовні й надто дорогі нам, щоб могли зникнути. Щораз нові покоління перебирають їх за свої і, практикуючи їх, продовжують і розвивають найкращі традиції нашого народу. Митці черпають із них натхнення, а діти вчать поважати й подивляти в них скарби духа свого народу» [11, с. 44].

Народні пісні, обряди, вірування – це код, відкриваючи який, ми прочитуємо цілі пласти культурних нашарувань, за якими приховано народне світосприйняття. Це стрижень, довкола якого, власне, й сформувалася традиція, адже фольклорні тексти є репрезентантом не лише поетичної вправності наших предків чи реакцією на життєві події, а й відгомном давніх вірувань чи культів. Таким чином, традиція є стрижнем родової та етнічної пам'яті.

Нині трансформація народних вірувань проходить у тісній взаємодії з інтенсивним розвитком науки і спирається не тільки на сприйняття світу людиною та релігійні канони, але й на наукові дослідження [5, с. 5]. Отже, розкриваючи символіку народної пісні, ми відкриваємо для себе духовний світ нації [10, с. 3].

У сучасних умовах, коли Україна виходить із тривалого періоду бездержавності, нищення національної культури, дослідження фольклорної традиції стає особливо актуальним. Усна народна творчість українців упродовж тривалого часу зазнавала цензурних заборон та ідеологічного тиску. Сутність обрядодій, повнота їх соціокультурних функцій викривлялася, роль їх применшувалася (особливо комуністичною (атеїстичною) ідеологією). Прикладом можуть слугувати цілі збірки записів «штучних» народних творів про партію, Леніна, Сталіна і всіляких партійних «героїв». Є. Пашенко, досліджуючи політичний фольклор, зазначив: «Такі “твори” – результат штучного запліднення, і виникали вони не в народі, а в кабінетах “творців”» [7, с. 4].

Хотілося б акцентувати увагу на проблемах фольклористики та формах побутування усної народної творчості в сучасному житті.

Серед науковців, які не вивчають вірування у руслі «народної релігії» й не дотримуються радянських поглядів, потрібно назвати В. Борисенко. У статті «Вірування у повсякденному житті українців на початку XXI століття» авторка пише про тісний зв'язок нових і традиційних вірувань, які не змогла викоринити радянська влада, а лише відправила їх у підпілля, тому всі ці вірування сьогодні відроджуються

[2, с. 4]. Сьогодні, безперечно, найбільш комунікабельною і розкутою є молодь. Молоді люди навчаються від старших поколінь цінувати традиції свого народу, зберігати й примножувати культурну спадщину. Сучасна фольклористика має чималий арсенал наукових досліджень молодіжних субкультур, молодіжного фольклору. Саме серед молоді, яка здобуває освіту, активно побутує *студентський фольклор*. Численні фольклорні тексти, повір'я, смішні розповіді, анекдоти народжуються саме під час складання іспитів та заліків. Як пише В. Борисенко, під час екзаменаційних випробувань студент начебто переноситься у світ символів і надреального [2, с. 5].

Студентство є однією з основних груп, що формують молодіжну субкультуру. Ця група відкрита, добре відгукується на зміни, комунікабельна, але, водночас, і консервативна, оскільки веде свої традиції від періоду середньовіччя. Ще в ті часи виникли основні теми, що дійшли аж до нашого часу: а) конфлікти між студентами і викладачами; б) конфлікти з владою; в) конфлікти з городянами; г) конфлікти між студентами різних навчальних закладів тощо.

У жанровому складі студентський фольклор можна поділити на: акціонарний та вербальний. До акціонарних належать ритуали посвячення, різноманітні магичні ритуали (викликання «шари», «халяви», «лафи» та ін.). До вербальних можна віднести фольклор мовленнєвих ситуацій (паремії, жартівливі віршики, студентські байки), тости, анекдоти. Щодо останніх, то в анекдотах широко типізується образ студента (бідний, голодний, дотепний). Спостереження останніх десяти років засвідчили, що побутує розгалужена система вірувань про складання заліків та іспитів, яка підтверджує функціонування традиційної культури в урбанізованому середовищі. Більшість студентів вірять, що, здійснивши низку магичних заходів, можна досягти успіху.

Отже, наведемо приклади студентських міфів: 1) якщо опівночі в ніч перед іспитом визирнути у вікно, тримаючи в правій руці залікову книжку, і тричі голосно, на все студентство, прокричати: «Шара/Халява прийди!», то на іспиті має «підфортити». Після цього залікову книжку закривають і не відкривають до складання іспиту, аби «халява» не вилетіла; 2) перед іспитом у жодному разі не можна стригтися, відрізати нігті, голитися, бо з цим можна позбутися набутих довгими безсонними ночами знань; крім того, забороняється мити голову; 3) перед іспитом вдома слід відчинити всі двері, вікна, шафи, шухляди, щоб легше його скласти; 4) на іспит не можна вдягати новий, ні разу не ношений одяг, а лише той, в якому вже при складанні іспиту пощастило; 5) щоб ніхто не зурочив, на виворітну частину одягу необхідно причепити шпильку.

Варто згадати молодіжний сучасний вид мистецтва – настінні написи та малюнки (графіті). *Графіті* – написи і малюнки на стінах, парканах, у шкільних і студентських аудиторіях. Такі написи мають свої традиції, різновиди та стилі. Графіті, написи й малюнки приховують в собі цінну інформацію, тобто підтекст. Вони дають чудовий матеріал для вивчення настроїв, інтересів і проблем молоді, хоча

почали вивчатися фольклористами порівняно недавно. Нині робляться спроби «приручити» цей «дикий» жанр відведенням спеціальних місць, організацією конкурсів та фестивалів графіті. Графіті й дівочі альбоми належать до рідкісного виду письмового фольклору, тоді як більшість творів народної творчості побутує в усній формі.

Наприкінці ХХ ст. відбувається нова метаморфоза: «пісненики» перетворюються в «анкети». Різко посилюється їх комунікативна функція, а сам альбом стає прикладом колективної дитячої (переважно дівочої) творчості. Численні опитування, ворожіння, гороскопи оформляються фотографіями друзів і артистів.

Досить широким спектром у записах українського фольклору представлений сьогодні *дитячий фольклор*. В усному репертуарі зафіксовано як твори історично сформованих жанрів усної народної творчості (колискові, пісеньки, потішки, забавлянки, заклички, примовки тощо), так і тексти пізнішого походження (страшилки, анекдоти, дражнилки, переробки-пародії, «викликання» та ін.). Однак ступінь поширеності та форми побутування того чи іншого жанру різні.

У сучасній фольклористиці є глобальна проблема, себто багато текстів в усному репертуарі сьогодні на межі вимирання. Особливо це стосується такого класичного різновиду усної народної творчості, як *колискові пісні*. На жаль, нині доводиться констатувати той факт, що в сучасному світі поступово втрачаємо унікальний жанр фольклорної традиції. Нові умови життя, виховання, навіть самі звичаї заколисування дитини стали причиною забуття старих колискових пісень. Водночас потреба в колискових (материнських) піснях існує, особливо серед молодих родин.

Повертаючись до аналізу сучасного стану традиційних жанрів дитячого фольклору, слід зазначити, що майже незмінним у текстовому плані залишається побутування таких жанрів календарного фольклору, як *заклички* і *примовки*. Як і раніше, найпопулярнішими є звернення до дощички («Дощичку, дощичку, перестань...»), до сонечка («Сонце, сонце, вигляни у віконце...»). Водночас зменшується частотне вживання закличок і примовок сучасними дітьми, практично не з'являється нових текстів, що також дозволяє говорити про вплив глобалізації.

Маючи безсумнівну міфологічну природу, заклички поєднують слово і дію, підключення яких повинно сприяти появі будь-кого з бажаних персонажів. Кого викликають сучасні діти? Передусім Бабу Ягу (з казки), Бабая, чорну пляму (зі страшилки), гномів тощо. Ритуал проводять обов'язково вночі й за відсутності дорослих.

Більш життєздатними виявилися *загадки* і *дражнилки*. Залишаючись, як і раніше, популярними в дитячому середовищі, вони існують як у традиційних формах («Під землею пройшов, красну шапочку знайшов»), так і в нових варіантах і різновидах («Взимку і влітку одного кольору». – Негр).

Фольклорні записи останніх років містять досить великий блок *частівок*. Поступово відмираючи в дорослому репертуарі, цей вид усної народної творчості охоче підхоплюють діти (так свого часу відбулося і з творами календарного фольклору). Почуті від дорослих частівки, зазвичай, не співують, а декламують у спілкуванні з однолітками.

Майже повністю зникають з усного вжитку такі історично сформовані жанри, як *забавлянки*, *утішки*, *потішки*, *чукалки* тощо. Зафіксовані в підручниках, посібниках та хрестоматіях, нині вони стали складовими книжкової культури й активно використовуються педагогами, вихователями, входять до програми як джерело народної мудрості, від-

фільтрованої століттями, як вірний засіб розвитку і виховання дитини. Але сучасні батьки і діти в усній практиці використовують їх досить рідко.

Сучасні жанри дитячого фольклору лише недавно стали об'єктом збирання та вивчення; нині вони перебувають на різних стадіях розвитку. Це стосується і *дитячих анекдотів*, *переробок-пародій*, які останнім часом отримали офіційну «прописку» у засобах масової інформації. Поряд зі специфічними «дитячими» сюжетами про Колобка, Вовка і Зайця та інших казково-літературних персонажів, вони активно вбирають у себе «дорослі» сюжети і образи.

Надзвичайно популярними зараз є анекдоти про Вовочку. Наприклад:

– *Вовочка, що буде з батьками, якщо вони дізнаються, як ти вчишся?*

– *У мамі заболить серце, а у тата – руки.*

Пародіюванню піддаються, зазвичай, поетичні твори, але зустрічаються і прозові приклади.

Проаналізувавши молодіжний і дитячий фольклор, можна зробити висновки, що цей вид фольклору є досить мобільним і динамічним. У ньому щороку відбуваються помітні зміни. Відстежуючи ситуацію упродовж останніх трьох-чотирьох років, вже можна виділити певні закономірності: жанри усної народної творчості поступово вкорінюються в художню літературу; «легалізація» фольклору в масовій культурі, пресі сприяють його вимиванню з усної практики (чим більше публікується частівок, анекдотів, тим більше їх читають, але менше розповідають); поповнення текстів історично сформованих жанрів відбувається за рахунок «модернізації» старих текстів, їх «перелицювання»; наявність цього факту – запорука збереження того чи іншого «старого» жанру (загадки, лічилки тощо); в появі й розвитку нових видів дитячого й молодіжного фольклору.

Не менш цікавими для дослідників є *політичні анекдоти*. Фольклорні жанри у ХХ ст. трансформувалися, більшість із них зникає, залишаючись лише у вигляді усних історичних пам'яток. Проте можна без перебільшення сказати, що у ХХ і ХХІ ст. залишився єдиний найпопулярніший фольклорний жанр – анекдот. Він є чи не єдиним жанром розвинутої у минулому сміхової культури українців. У ньому знаходять своє специфічне віддзеркалення значущі події суспільного життя.

«Анекдоти, – зазначає один із видатних дослідників українського фольклору Філарет Колесса, – це коротенькі, звичайно гумористичні оповідання, приклади й дотепи з побутовим характером... зосереджуються на якомусь одному спостереженні, жарті, грі слів, звороті мови, прізвищі...» [4, с. 135]. Анекдоти, як і взагалі сміхова культура українського народу, приваблювали багатьох дослідників, серед яких чільне місце займають видання М. Костомарова, І. Франка, С. Єфремова, О. Потебні та ін.

Серед наукових досліджень останніх років з цієї тематики варто відзначити дисертацію І. Кімакович «Традиційний анекдот у контексті сміхових явищ української культури», де наголошено, що в становленні анекдоту важливу роль відіграли середньовічні різновиди розповідних жанрів: новели, фацеції, фабльо, шванки, фразки тощо. Дослідниця цілком слушно вважає, що «особливими прикметами традиційного анекдоту є фабульність... „внутрішня настановка“ на достовірність... багатоплановість змісту та діалогічний характер викладу... Поетика анекдоту ситуативно зумовлена та підпорядкована його функціям у комунікативному процесі» [3, с. 5–6].

За роки незалежності України розвивався переважно побутовий анекдот. Політичні події у свідомості людей були відтінені, відповідно, і політичні діячі не змогли стати персонажами анекдотів. Розвиткові побутового анекдоту сприяв і той факт, що кожна окрема особистість і весь народ були штучно ізольовані від управління державою, тому й реальні політичні процеси не так глибоко торкалися безпосереднього життя людей.

Президентські вибори 2004 р., які стали переломним моментом в історії України та етапом у формуванні національної свідомості, породили безліч жартів і анекдотів, у яких коментували, іронічно загострювали, сатирично висміювали суспільно-політичні події, ситуації та їх учасників. Цьому сприяли і власні спостереження. Українські події листопада-грудня 2004 р. репрезентують архетипізовані у свідомості народу форми, висміюючи «застарілу» серйозність, нездатність адаптуватися до нового часу, відсутність реакції на його виклики у представників офіційних правлячих кіл. М. М. Бахтін наголошував на тому, що навіть т. зв. стара влада все одно викликає страх, який, у свою чергу, може бути подоланий сміхом. «Серйозність, – вважає вчений, – офіційна, авторитарна, пов'язана з насиллям, заборонами, обмеженнями. У такій серйозності завжди наявний елемент страху... Сміх... передбачав перемогу над страхом» [1, с. 101]. Якщо провести аналогію із ситуацією в Україні, то можна дійти висновку, що сміхова культура стала засобом для розчинення страху суспільства перед владними органами. Неможливість на перших етапах протистояти цій системі в політичному плані дістала цілком виразне вирішення у народній творчості [6; 8; 9].

Усе зазначене вище дає підстави зробити певні висновки. Нині, як і багато століть тому, народні традиції та звичаї є одним із головних чинників відродження й збереження нації. Кожний із нас є спадкоємцем великої скарбниці народної культури, продовжувачем її традицій і звичаїв. Важливі

події в державі, в особистому житті, які глибоко зачепили свідомість людини, дали імпульс для розвитку фольклорних жанрів, зокрема анекдотів, графіті, молодіжної субкультури, деяких жанрів дитячого фольклору тощо. Їх створенню передували певні чинники: добровільне зібрання великої кількості людей в одному місці – на Майдані, в навчальному закладі, на площі (М. М. Бахтін вживає термін – «культура площі»). Прості люди, молодь, діти є одночасно творцями і розповсюджувачами фольклорних творів. Засобами поширення фольклорних текстів (анекдотів та жартів) є традиційні для народної культури певні особи, безіменні та невизначені, проте у XXI ст. до них додалися періодичні видання, листівки, Інтернет, навіть SMS, що передаються мобільними телефонами. Отже, усна народна творчість жива і житиме доти, доки живе сам народ. Адже він створює нові види, жанри і реагує на всі суспільні процеси, що відбуваються в державі.

1. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1990. – 543 с.
2. Борисенко В. Вірування у повсякденному житті українців на початку XXI століття / В. Борисенко // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. – К.: УНІСЕПВ, 2003. – Вип. 15. 3. Кімакович І. Традиційний анекдот у контексті сміхових явищ української культури. Автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. Кімакович. – К., 1996. – 24 с. 4. Колесса Ф. Українська усна словесність / Ф. Колесса. – Л., 1938. – 643 с. 5. Ніколаєва А. В. Вірування у повсякденному житті українців (кінець XX – початок XXI ст.) / А. В. Ніколаєва. – Харків, 2009. – 96 с. 6. Окара А. Золоте сяяння оранжевої революції или Как архистратиг Михаил заступился за Украину / А. Окара // Зеркало недели. – 2004. – 25 дек. 7. Пащенко Є. М. «Уже гаї листом криє» (усна народна політична творчість) / Є. Пащенко // Український політичний фольклор / Упорядкування, передмова, коментарі Є. М. Пащенка. – К.: Видавель Микола Дмитренко, 2008. – 100 с. 8. Полищук Ю. Это сладкое слово «свобода» / Ю. Полищук // Вечерние вести. – 7 дек. 9. Робер Р. Письменный текст в период революционных перемен / Р. Робер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russ.ru/istsovr/other-lang/200101122rober.htm>. 10. Українська народна обрядова поезія / Упоряд. текстів, передмова К. Г. Борисенко. – К.: Школа, 2006. – 272 с. 11. Храплива-Щур Л. Щоденний побут / Л. Храплива-Щур // Українські народні звичаї в теперішньому побуті. – К.: Управління освіти Київської державної обласної адміністрації, 1993. – 77 с.

Сергій Ткаченко

Українці в етнічному складі населення Харкова на рубежі XX–XXI ст.

На основі аналізу статистичних матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. досліджується етнічний склад населення Харкова. Визначено зміни чисельності та частки українців на тлі чисельності та частки представників окремих меншинних груп в етнічній структурі мешканців міста наприкінці XX – на початку XXI ст.

Based on statistical analysis of the censuses of 1989 and 2001 the Ethnic Structure of the population of Kharkiv is investigated. The changes of number and proportion of the Ukrainians on the background of number and proportion of representatives of some ethnic minority groups in the population's structure of the city at the end of 20th – at the beginning of 21st ct. are defined.

У сучасних умовах зростає увага до етнічних процесів в українському суспільстві, які довго залишалися поза науковими студіями. За радянських часів етномовна проблематика фактично перебувала під забороною. Радянські дослідження охоплювали тільки етнічний склад усього населення, без урахування особливостей етнічної структури окремих міст. Органи цензури не допускали оприлюднення результатів переписів за окремими населеними пунктами. Тому в сприйнятті етнічного складу урбаністичного середовища України, особливо східних та південних областей, досі зберігаються стереотипи радянської доби.

Етнічні процеси в сучасній Україні, попри загальні тенденції, відрізняються за поселенською мережею. Виділяється етнічний склад міських мешканців, насамперед за часткою українців. Для об'єктивного дослідження етнічного складу

населення України велике значення має аналіз етнічного середовища найбільших міст, зокрема Харкова – великого промислового та наукового центру, другого за чисельністю після столиці. Актуальність дослідження полягає також у тому, що ці питання висвітлювали тільки окремі науковці, та й то опосередковано. Хоч це парадоксально на перший погляд, найповніше етнічний склад Харкова (але у XIX ст.) проаналізував видатний український історик, академік Дмитро Іванович Багалій. У монографії «Історія Слобідської України», опублікованій 1918 р., один із розділів він назвав «Харків – яко українське місто». Характеризуючи національний склад мешканців Слобожанщини у першій половині XIX ст., історик вказував, що «український національний склад життя держався не тільки по селах, як тепер, а й по містах, городах, де його тепер дуже мало. Ми його бачимо навіть